

nus bukolikus költészetének előzményeit, előképeit, 3) az imitációk, allúziók elemzése, ismeretése révén rálátást nyújt Calpurnius verselési technikájára, 4) a költő és patrónusa közötti kapcsolat elemzésével bepillantást enged Calpurnius egzisztenciális körülményeire, problémáira, 5) Calpurnius költői tevékenységét elhelyezi a Nero-kori irodalmi és politikai életben, 6) részletesen bemutatja a költő eklogáinak későbbi (középkori, újkori) szerzők műveiben tapasztalható hatását. Az utóbbi szempont fontosságát jól mutatja, hogy Calpurnius verseinek továbbélését alig-alig kutatták korábban. Simon Lajos Zoltán Calpurnius középkori és humanista hatástörténetére vonatkozóan – bár régóta kutatja rendszeresen a témát – csak három(!) korábbi szakirodalmi tétel nyomára tudott bukkanni (7. lap, 2. jegyzet)!

EKLER PÉTER

Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami vol. I, 8: Iulius Exclusus, ed. Silvana Seidel Menchi (1–299); De civilitate morum puerilium, ed. Franz Bierlaire (299–343); Conflictus Thaliae et Barbarie, ed. René Hoven † (369–419), Leiden–Boston, Brill, 2013.

Immár félévezredesek a *Iulius Exclusus* szerzősége körüli kételyek, amelyek megnyugtató rendezésére az erasmusi életmű kritikai kiadásának legújabb darabja vállalkozott. Sokan sokfélét írtak azóta Erasmus szerzősége mellett és ellene, sokan vélték megtalálni az igazi, nem erasmusi szerzőt, és sokan érveltek amellett is, hogy bármennyire nem ismerte el a mester soha sem sajátjának e botrányos dialógust, mégis minden külső és belső jegyében kitorölhetetlenül az ő keze nyomát viseli. E számos különböző vélemény, állásfoglalás végül már a lényegyet is elfedte az egyszeri vagy egyszerű, tudatlan, ám tudásra szomjazó olvasó előtt, nevezetesen: igazi kritikai kiadása a műnek egészen mostanáig nem létezett, még akkor sem, ha a Wallace K. Ferguson által jegyzett 1933-as *editio* (*Erasmi opuscula, A supplement to the Opera Omnia*, ed. Wallace K. Ferguson, The Hague, Nijhoff, 1933.) az egyik legkorábbi és leghibátlanabb nyomtatványt vette is alapjául. Örülhetünk te-

hát, hiszen végre van egy valóban kritikai igényű szövegünk, amelynek létrejötte önmagában mérföldkő a kutatásban, és talán még megérjük azt is, hogy a szakirodalomban eddig éppen a szerzőség körüli bizonytalanságok miatt meglehetősen marginalizált helyzetben lévő mű végre elfoglalja méltó helyét a neolatin irodalomtörténetben. Saját, a nyugat-európai Erasmus-kutatáshoz viszonyított marginális pozíciókból nézve a dolgot ennyit mindenképpen megtehetünk, ám mielőtt a kiadvány részletes ismertetésére rátérnék, fontosnak tartom, hogy a magyar *Iulius Exclusus*-recepciónak a periférián is periférikus helyzetéről írjak néhány sort.

Szerencse vagy szerencsétlenség ugyanis, hogy éppen tavaly, tehát a tárgyunkat képező kiadással egyidőben látott napvilágot egy vékony füzetecske magyarul, *Rotterdami Erasmus, A mennyből kizárt Gyula pápa* címmel (Székesfehérvár, 2013). Vető Éva fordításához a kiadás kezdeményezője és motorja, Barlay Ö. Szabolcs írt néhány oldalas bevezetőt, amelyet ő maga is csupán *Tájékoztató*-nak nevez. (A könyv magánkiadásban jelent meg, elérhető itt is: http://www.ppek.hu/konyvek/Rotterdami_Erasmus_A_mennybol_kizart_Gyula_papa_1.pdf). E rövid szöveg – a fordításban előforduló számos, és időnként súlyos tévedésről itt most talán ne is essék szó – felületes tájékozódásnak talán még meg is felelne, ám az, hogy tényként kezel bizonyos kronológiai vagy kiadástörténeti hipotéziseket, és lényegében egy, a saját Erasmus-képehez illeszkedő háttérrel igyekszik kreálni a közölt dialógushoz, bármilyen jó szándékkal tegye is ezt, mindenképpen korrigálandó. Egy példa a tárgyi tévedésre: az ominózus F. A. F. monogram Barlay állítása ellenére nem szerepel a dialógus legkorábbi fennmaradt, bázeli kéziratának címlapján. Sajnos hasonló felületességtől a *Iulius*-kérdésről tudományos értelemben a magyar szakirodalomban eddig egyedülként publikáló (és általam egyébként nagyra becsült, egykori szegedi kollégám) Simon József 1999-es, *ItK*-ban megjelent cikke sem mentes (*Humanista szatíra és deákos klasszicizmus, Kovács Ferenc Iulius exclusus e coelis-fordítása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999, 449–467). Annak

dacára, hogy magyarul első ízben tesz kísérletet arra, hogy az eredeti dialógus körüli elméleteket, bizonytalanságokat összefoglalja (a cikk fő témája egyébként Kovács Ferenc 1800-as évek elején keletkezett, kéziratban maradt magyar fordítása), ezt annyi hibával teszi, hogy a zavart – ha lehet – csak növeli. A cikk e részének alapvető hibája ugyanis, hogy a szerző egyszerűen nem tájékozódott megfelelően, és Barlay fenti metódusához hasonlóan, néhány jól kidolgozott hipotézist fogad el tényként, anélkül, hogy az esetleges ellenvéleménynek teret vagy időt szentelne: ilyen például Seneca Claudius-szatírájának a *Iulius Exclusus*ra gyakorolt hatásának kérdése, vagy ilyen a kiadástörténeti összefoglalása, amelyet alapvetően Carl Stange 1937-es monográfiája alapján igyekszik rekonstruálni. Hogy mennyire megbízhatóan, arra legyen elegendő adalék, hogy még azt sem ismeri fel, hogy a göttingeni egyháztörténész művének alapvető állítása az (ahogyan egyébként már a címéből is sejthető: *Erasmus und Iulius II. Eine Legende*, Berlin, 1937), hogy *nem* Erasmus a dialógus szerzője („A századelő nagy Erasmus-kutatóinak véleményét összegezve Stange Erasmus szerzőségét végérvényesen bizonyítottnak veszi.” SIMON József 1999, i. m. 455–456.).

Hasonló csapdába e recenzió szerzője nem szeretne esni, bár kétségtelen, hogy ha ez sikerül, az inkább a bemutatott mű érdeme, semmint a sajátja lesz.

Az Opera Omnia sorozat 1969 óta fut, mára az erasmusi életmű igen tekintélyes részét sikerült kiadniuk, lényegében „csak” a Biblia-parafrazisok és az *Annotationes* néhány kötete hiányzik a sorból. A kiadások színvonala óhatatlanul változó, de az idő előrehaladtával mindenképpen javuló tendenciát mutat. A legfrissebb kötetben a *Iulius* mellett két kisebb opusculum jelent meg. A magyarországi vonatkozásokat sem nélkülöző rövid „illemtan”, a *De civilitate morum puerilium*, a hatvanas évek végén a *Colloquiáról* két monográfiát is író liège-i professzor, Franz Bierlaire szerkesztésében, valamint egy talányos és (Erasmusnál ez nagy szó!) 1684-ig kéziratban maradt „iskoladráma”, a *Conflictus Thaliae et Barbariei*, az időközben elhunyt René Hoven kiadásában. Ők ketten (Jean-Claude

Margolin mellett) az Opera Omnia sorozat *Colloquia*-kötetének szerkesztésében is közreműködtek annak idején, e mostani kötetbeli szerepeltetésük pedig már önmagában jelzésértékű lehet arra nézvést, hogy a *Iulius*, lévén maga is egy dialógus, aligha választható el a többi erasmusi dialógustól. Ennek kétségek nélküli bizonyítása volt a feladat, amely a *Iulius* kritikai szövegét szerkesztő és bevezetéssel ellátó, az Erasmus-filológiában már eddig is szép eredményeket elért, Pisában, Bázelen és Oxfordban is működő professzorasszonyra, Silvana Seidel Menchire várt.

A feladat elvégzéséhez Seidel Menchi egy teljesen korszerűtlen módszert választott: a kritikai szöveg kiadását tekintette elsődlegesnek, amelyhez összegyűjtötte az összes ma ismert, 1517 és 1536 (tehát Erasmus halála) között kiadott nyomtatványt, és ezeket összevetette a rendelkezésre álló korai kéziratokkal. Az összesen négy kézirat, valamint tizennégy nyomtatvány kollacionálásának eredménye egy jegyzetapparátussal együtt hetvenoldali kritikai szöveg. Mellékterméke pedig az e szöveg elé illesztett, kétszázhusz oldalas bevezetés lett, amelyben – a kiadó szándéka szerint – az erasmusi szerzőség egy jól felvázolt, szigorúan az ismert vagy kikövetkeztethető tények talaján maradó, hipotetikus magasságokba lehetőség szerint nem emelkedő kiadástörténet kíséretében végérvényesen és megnyugtatóan bizonyítást nyer.

A dialógus e szerint, megerősítve az erasmusi szerzőség mellett érvelők eddigi eredményeit is, valamikor 1514 elején keletkezhetett Cambridge-ben. Legalább kettő autográf változata volt: egy korábbi, tökéletlenebb Angliában, amelyet Thomas Lupseten keresztül csak 1516-ban küld el Morus Brüsszelbe Erasmusnak, illetve egy másik, amelyet ezzel majdnem egyidőben Bonifacius Amerbach Bázelen lemásolt magának. Ez utóbbi a stemmában (ω)-val jelölt ősváltozat, amelyen az összes későbbi kiadás alapszik, és amelynek bizonyosan léteztek egyéb kéziratok másolatai is, ugyanis a művet Erasmus kezdetben kizárólag bizalmas körben, de maga terjesztette, ahogyan erről például büszkeségét nem titkolva barátjának, Morusnak is beszámol egy 1517-es levelében. A Bonifacius

Amerbach által 1516 augusztusában készített teljes, valamint a testvére Bruno által ugyanakkor elkezdett, de félbehagyott másolatok a legkorábbi, és az eredetihez legközelebb álló változataink. Seidel Menchi ezeket választotta a kritikai szöveg alapjául. Nagyon valószínűnek látszik az is, hogy az első nyomtatott kiadás (a bizonyos F. A. F. monogrammal), amelynek helyét és idejét Seidel Menchi Mainzba és 1517-re teszi, még Erasmus tudtával és Hutten közreműködésével valósult meg, és ugyanarra az Amerbach-fivérek által látott és lemásolt ösváltozatra megy vissza. Hutten ebből politikai okokból kihagyott ugyan néhány I. Miksát hátrányosan érintő félmondatot, de egyéb tekintetben, a különböző helyeken található félreolvasások miatt, e kettő (illetve kettő és fél) szöveg alapján jól rekonstruálható az eredeti, amelyhez a későbbi kiadások, és az ezeket részben már felhasználó, sőt kollacionáló egyéb kéziratok további értékes adalékokat nyújtanak.

Az önmagában tiszteletet parancsoló filológiai teljesítmény egyik fontos hozadéka, hogy kétség nélkül tisztázza a kéziratok és nyomtatványok korai cirkulációját. Erre építve tud felszámolni olyan meggyökeresedett hipotéziseket, mint például a Frobenius-féle kiadás kérdését (ilyen nem volt – amit annak vétek az egy 1536-os wittenbergi munka), illetve e biztos textológiai alapon tud aztán olyan kontextuális kérdésekre bonyolódni, amelyek a mű háttéréhez és keletkezés-történetéhez szolgáltathatnak további információkat.

Mindezt a szerkesztő a tulajdonképpen elvégzett munkához képest fordított sorrendben írja le. A két részre osztott bevezető első, általános részében először egy kutatástörténeti összefoglalását adja a kérdésnek, nem rejtve véka alá sokszor súlyos módszertani kifogásait (pl. az erasmusi nem-szerzőség kérdésének legutóbbi, monumentális feldolgozása kapcsán, vö. FABISCH, Peter, *Iulius Exclusus e coelis. Motive und Tendenzen gallikanischer und bibelhumanistischer Papstkritik im Umfeld des Erasmus*, Münster, Aschendorff Verlag, 2008), de ismeretve a fő érveket és érvrendszereket pro és kontra. Másodsor: részletesen bemutatja a keletkezéstörténetet, a kéziratok és nyomtatvá-

nyok lehetséges és lenyomozható áramlását. Harmadszor: nem kevésbé részletesen leírja a mű megállapítható forrásait és irodalmi kontextusát, a klasszikusoktól a zsinati jegyzőkönyveken át a politikai pamfletirodalomig. Negyedszer: kísérletet tesz arra, hogy az erasmusi életműben elhelyezve választ keressen a kérdésre, miért nem ismerhette el nyíltan a sajátjának sohasem, illetve vannak-e nyomai annak, hogy ezt mégis megtette zárt körben. Végül pedig – ötödször – a hatástörténetet körvonalazza, aláhúzza a dialógus eddig talán nem kellőképpen felismert jelentőségét a pápa-antikrisztus gondolatkör protestáns polemikus irodalomban történt kialakulásában, valamint egy kései, 1570-es évekből származó példán keresztül a szöveg folklorizálódásának egy érdekes, itáliai példáját is felvillantja. E rendkívül invenciózus, részletgazdag és sokszor kifejezetten izgalmas elemzést követi a bevezetés szárazabb, filológiai része: az utolsó nyolcvan oldalon részletes leírását találjuk valamennyi Seidel Menchi által tanulmányozott kéziratnak és nyomtatványnak, leírja a külső és belső jellegzetességeiket, textológiai, grammatikai, stilisztikai sajátosságait, egymáshoz viszonyított helyzetüket – munkájának ez a tulajdonképpeni biztos alapja.

Méltó koronája e hosszú bevezetésnek a szöveg. A bőséges tárgyi jegyzetekben leszűrve, vagy kibontva kapjuk meg mindazt, amit a bevezetésben részletesen vagy csak utalás-szinten olvashattunk. A jegyzetek – ahogyan ez már a sorozat utóbbi években kiadott darabjainál megszokott – túllépik a lábjegyzet kereteit, és lényegében a szöveg mellett, a páratlan oldalakon találhatóak.

Seidel Menchi legnagyobb invenciója azonban véleményem szerint nem ez a biztosan még sokáig etalonnak számító szövegrekonstrukció (amely abban az esetben természetesen borulhat, amennyiben egy eddig ismeretlen, korai szövegváltozat előkerül), hanem az a mód, ahogyan a művet az erasmusi életműben nem csupán elhelyezi, hanem központi jelentőségét is sejteti, miközben tökéletesen tisztában van azzal az akár erkölcsi értelemben is vett dilemmával, hogy ezzel szembe megy a szerző tulajdonképpeni akaratával.

De melyik akaratával? Hiszen a mű születése egy tudatos tett eredménye volt (húzza alá ő maga), mégpedig egy olyan tetté, amely minden ellenkező híresztelés dacára valóban egy remekművet eredményezett, és mindezt úgy, hogy eközben az ún. intellektuális szabadságnak az addig soha nem ismert magaslataira hágott. Ez az, amit a kortársak is láttak benne, amivel ténylegesen meg tudott ágyazni a reformációnak (Luther például elkezdte németre fordítani, illetve Hutten emlékezetes szakításuk idején ezért vádolja korábbi mesterét árulással), mert sokkal szélesebb körben tudott hatni, mint ahogyan azt szerzője eredetileg akarta. Az a Seidel Menchi által kétszintű kommunikációs stratégiának nevezett modell ugyanis, amelyet Erasmus oly sikerrel alkalmazott írásaiban az 1510-es évek közepén, lényegében Luther fellépésével megbukott. A nyílt kommunikációt a német ragadta magához, aki nem tett ilyen különbséget, amivel viszont a zárt kör további fenntartása is értelmetlenné vált: a populizmus győzött az elitizmus felett. Erasmus az eset tanulságait a *Lingua* című értekezésében (1524) vontta le. Amit a *Balgaság dicséretében* még oly magabiztosan kifigurázott, vagyis „sapientium sunt duae illae linguae ... quarum altera verum dicunt, altera quae pro tempore iudicant oportuna”, azt ebben a művében már követendő gyakorlatként írta le. A *Iulius*szal borotvaéles fegyvert adott Luther és lényegében évszázadokra szólóan nem csupán a pápai hatalom, hanem mindennemű tekintély ellen a szavát felemelni kész mozgalom kezébe. E borotvaéles penge adott esetben a saját fejét is lecsaphatta volna, de hogy a történelemben és irodalomtörténetben ténylegesen hányan, hogyan és mire használták is fel, ahogyan arra Seidel Menchi is figyelmeztet, az valójában még megoldatlan kérdés.

A kötet tehát véleményem szerint valóban korszakos jelentőségű: nem csupán módszerében példaértékű, de eredményei végre ösztönzést adhatnak az Erasmus-recepció eddig elhanyagolt vagy bizonytalan területeinek a kutatásához, amelyek magyarországi elindításához is bőven találhatunk témákat. Elég, ha a hazai irodalomtörténetben már eddig is pedzegetett, ám részletesen soha fel nem dolgozott kapcsolat-

ra gondolunk a *Balassa-komédia* és a *Iulius Exklusus* között. A módszer és a példa mindenestre adott.

PETNEHÁZI GÁBOR

Csepregi Zoltán, A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján, Budapest, Balassi Kiadó, 2013, 560 p. (Humanizmus és reformáció, 34)

Csepregi Zoltán új – 2014-ben Klaniczay-díjjal jutalmazott – monográfiája nagyszerű, egyszerűsmind zavarba ejtő könyv. A recenziós – a mű alapos tanulmányozása után – nemigen tehet mást, mint hogy megkísérli mederbe terelni lelkesedését, amit a terjedelmes opus módszertani, filológiai és tudományetikai értékei fölött érez.

Már előljáróban kijelenthető, hogy a magyarországi reformáció kezdeti szakaszáról aligha született még ennél problémaérzékenyebb, részletgazdagabb, sokrétűbb elemzés. Ugyanakkor az egyszerű könyvolvasó azt is kénytelen bevallani, hogy a mű megközelítése, befogadása – a példás (jelentős részben könyvészeti, könyvtörténeti jellegű) szakirodalmi apparátus, valamint a pazar táblázat- és szövegyűjtemény ellenére – nem könnyű dolog. Meglehetően nagy az a tudás és felkészültség, amelyet a szerző virtuális olvasójától feltétlenül elvár. A könyv eltekint a kor és a tárgy átfogó ismertetéséről, jószerével a szakirodalomra is csak ott és akkor utal, ha attól eltérő, vagy azt kibővítő érvt vagy adatot közöl. Mindez semmit sem von le a mű értékéből, sőt, pedagógiaileg helyeslendő is, hiszen folytonos tanulásra, tájékozódásra ösztönöz.

Példaképp megemlíthető itt a magyar történelemben nevezetes szerepet játszó Brandenburgi György ögróf, II. Lajos király nevelője, akit a magyar egyháztörténeti hagyomány folyamatosan kapcsolatba hozott a reformáció hazai elterjedésével. Csepregi Zoltán nagyon sok ponton módosítja, árnyalja, illetve cáfolja az ögróf reformátori ténykedésére vonatkozó vélekedéseket és legendákat. Oly sokszor tér vissza Brandenburgi Györgyhez, hogy már-már olybá tűnik, ő a könyv főszereplője. Ennek ellenére a monográfia nem rajzol kerek képet még